

УДК: 801.6:82-13 (575.2)(04)

Колбаева М.

д.филол.н. Инс. языка и литер. им. Ч. Айтматова НАН Кыргызской Республики

Тилекова М.

аспирант НАН Кыргызской Республики

АЙТУУЧУЛУК САЛТТАГЫ ТӨКМӨЛҮК ӨНӨРДҮН ОРДУ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары айтуучулук салттагы төкмөлүк өнөрдүн коомдогу орду болуп саналат. Аталган жумуштун негизги изилдөө максаты кыргыз элинин айтуучулук салтындагы төкмөлүк өнөрдүн ордун талдоого алуу. Максатты ишке ашыруу үчүн алгач айтуучу аталышындагы терминдин генезистик абалы, эволюциясы талданып, алгач ырчы аталышынан өнүп чыкканын талдоо милдети коюлат. Жумуштун жаңылыгы ырчы, акын атоолорунун мааниси, функциясы, мүнөзү талданып, атоонун андан ары төкмө, кол жазма, жомокчу ырчылар катары жиктелиши, дүйнө элдеринин көбүндө кезигиши тууралуу талдоолор жүрүшүнөн көрүнөт. Төкмө ырчылар менен айтуучулардын чыгармачылык биримдигин түзүп турган төкмөлүк өнөр (импровизация) экени, айтуучулардын төкмөлүк талант даражасынын деңгээлдери тууралуу да кыскача анализ берилет. Ошондой эле төкмөлүк өнөр калыптануу үчүн эпикалык мурастар негиз болобу же тескерисинче эпикалык мурастарды айтып, өздүк вариант, версияларын жаратуу үчүн төкмөлүк башкы орунда турабы деген суроолорго талдоолор жүрөт. Жыйынтыгында ырчылык өнөр менен айтуучулуктун карым катышы ички биримдиги аныкталат.

Негизги сөздөр: айтуучу; акын; ырчы; төкмөлүк (импровизация); эпикалык мурас; вариант; версия; генезис; эволюция.

МЕСТО ИМПРОВИЗАТОРСКОГО ИСКУССТВА В СКАЗИТЕЛЬСКОЙ ТРАДИЦИИ КЫРГЫЗОВ

Предметом исследования в данной работе является место искусства речи в обществе. Основная цель исследования указанной работы – проанализировать место импровизаторского искусства в сказительской традиции кыргызов. Для реализации цели будет проанализировано генезис и эволюция термина в имени говорящего, а также поставлена задача проанализировать, возник ли он из имени певца. В новизне работы видна анализ значения, функции и характера имен певцов и поэтов, а также дальнейшая классификация имен на литые, рукописные и певцы-сказители, встречающиеся в большинстве народов мира. Также дан краткий анализ того, что именно искусство импровизации создает творческое единство певцов и ораторов, а также уровень таланта певцов. Также анализируются вопросы, является ли эпическое наследие основой формирования литого искусства или, наоборот, литые являются основным приоритетом для создания собственных вариантов и версий эпического наследия. В результате определяется внутреннее единство взаимоотношений пения и говорения.

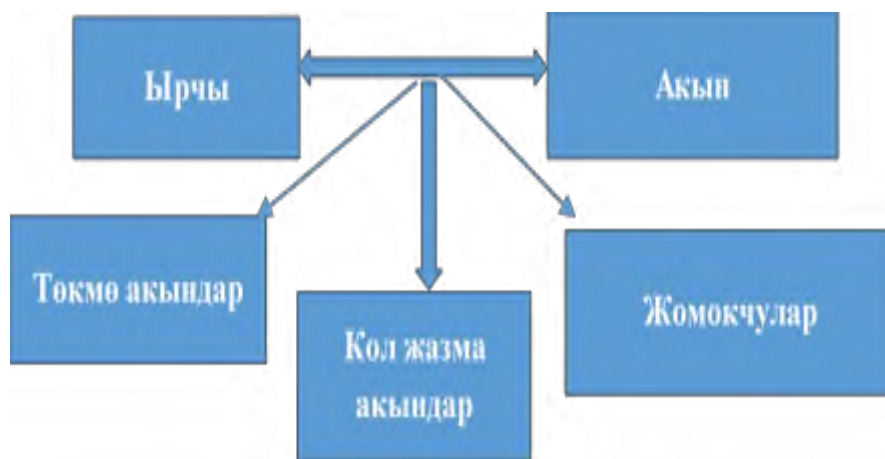
Ключевые слова: сказитель; поэт; певец; импровизация; эпическое наследие; вариант; версия; генезис; эволюция.

THE PLACE OF FOUNDRY ART IN THE TRADITION OF STORYTELLING

The article analyzes the place of the art of improvisation in the speech tradition of the Kyrgyz. Firstly, the genesis and evolution of the term in the name of the announcer is analyzed, and it is said that for the first time it arose on behalf of the singer. After that, the meaning, function and nature of the names of singers and poets are analyzed, and the names are further divided into folk, handwritten and fairy-tale singers, which are found among most peoples of the world. A brief analysis is also given of what exactly the art of improvisation creates the creative unity of singers and speakers, as well as the levels of talent of singers. The questions are also analyzed whether the epic heritage is the basis for the formation of foundry art or, conversely, foundry is the main priority for creating their own variants and versions of the epic heritage.

Key words: storyteller; poet; singer; improvisation; epic heritage; variant; version; genesis, evolution.

Айтуучу – элдик эпикалык чыгармаларды, дастандарды жаратып, аларды эл арасында аткарып, мазмундук жактан байытып, тереңдетип, укумдан-тукумга өткөрүп берүүчү таланттуу адамдар. Айтуучу деген атоонун термин катары алгач колдонулушу 1856-ж. кыргыз жергесинде болгон казак окумуштуусу Ч. Валихановдун маалыматында кездешет. Ч. Валиханов кыргыз жергесине келген мезгилде 26-майда кыргыздардын ырчысы келип жолукканын, «ырчы» деген – ырдоочу, айтуучу («собственно ырчы — певец, сказитель»), — дейт [5]. Демек, айтуучу деген атоонун башаты кыргыздарга кеңири маалым түшүнүк болуп эсептелген «ырчы» термини менен синкреттеше колдонулганын көрөбүз. Ырчы – бир эле учурда өзү чыгарма жаратып, бир эле учурда обон менен, аспап менен коштоп, бир эле учурда эл алдында аткарган өнөр адамы. Ч.Валихановдун «собственно ырчы — певец, сказитель» деген атоосуна таянсак ырчы атагын алып жүргөн өнөр адамдары айтуучулук милдетти да өз ичине алганына күбө болобуз. Буга элдик санат-насыят, терме, насыят, табият, сүйүү, айтыш жана башка жанрдагы элдик ырларды жаратып, ошол эле учурда «Манас» эпосу баш болгон «Курманбек», «Төштүк», «Жаныш-Байыш», «Жаңыл Мырза» жана башка элдик эпикалык мурастарды айтып, өз вариантын жарата алган Токтогул, Калык, Осмонкул, Сарыкунан, Молдобасан, Алымкул жана башка акындардын чыгармачылыгы күбө. Ырчы деген атоо “жамакчы”, “жомокчу”, “акын” деген атоолор менен синонимдеш колдонула берет.

1 –сүрөт. Ырчы, акындардын андан ары мазмундук жетилиши

Бирок, ар биринин өзүнө ылайык өзгөчөлүү белгилери бар. Мисалы, жамакчы – ырчылыкка жаңыдан кадам таштап, эми чыгармачылык менен алектенип, толук калыптана элек айтуучу. Жомокчу – көбүнчө элдик эпикалык мурастарды, баяндарды жомоктотуп айтып, көбүнчө өз алдынча чыгарма жаратып, аткаруудан сырткары айтуучулук менен алектенген өнөр адамы. Ал эми акын деген атоо ырчы деген атоо менен маанилеш колдонулуп, өнөр адамдарынын чыгармачылык бөтөнчөлүгүнө карай “легендарлык акындар, төкмө акындар, жызгыч акындар, жомокчу-манасчылар” [1] деп бөлүнөрү белгиленип келет. Ырчы, акын атоолору ыр түрүндөгү чыгармаларды жараткан көркөм сөз чеберлерин билдирип, термин синкретизмдик (көп маанилүүлүк) мүнөзгө ээ болуп, ырдын текстин жараткан авторду да, текстке обон-күү чыгарган музыкантты да, ырды обону менен эл алдында аткарган аткаруучуну (артист) да, көлөмдүү чоң чыгармаларды аткаруу менен өздүк вариантын иштеп чыккан айтуучулукту (сказитель) да өз ичине алганын көрөбүз. Демек, ырчы, акын грек элинин рапсод, аэддери, орус элинин сказитель, скоморохтору, байыркы скандинавиялык скальддар, орто кылымдардагы франциялык труверлер, Германияда өзүнчө ырчылар мектебин түзгөн мейстерзингерлер, Украинадагы кобзарлар, түркмөн, өзбек элдеринин шайырлары, түрк элиндеги озанлар, казактардын жыршы, жырау акындары сындуу сөз өнөрүнүн ээси экенин көрөбүз. Ошол эле учурда акындар бир канча өнөрдүн башын бириктирип,

чыныгы төкмөлүктүн салтын улоо менен коомчулуктун алдында бир топ кызматтарды аркалап келген.

Биринчи, ырчылар карапайым элдин көркөм – эстетикалык табитин жогорулатып, сулуулуктун, асылдуулуктун жакшы табылгаларын калкка тартуулайт;

Экинчи, ырчылардын эл алдында публикалуу (жарыя) мүнөздө айтылган ар бир айтышында элдин ынтымагы, журттун бүтүндүгү, ар намыс, адилеттүүлүк сыяктуу идеялардын байма-бай ырдалып турушу менен адамдарды жакшы сапаттарга, атуулдук активдүүлүккө үндөп, коомдун саясий-социалдык түзүлүшүнүн, бийликтин адилеттүүлүк жолунда болуусуна чакырык таштап келет;

Үчүнчүдөн, ырчылардын коңшу калктардын өнөр ээлери менен майрамдарда, аш-тойлордо жарыша ырдашы, ошол эле учурда айтыштын табиятына ылайык ырчылардын ар бир элдин маданияты, тарыхы менен жакындан тааныш болушу, ар бир айтышта өз эли жери, уруусу, ата-теги тууралуу маалыматтар менен кабардар кылышы коомдо маалыматтык-коммуникативдик кызматтын жогорулоосун камсыз кылды.

Төртүнчүдөн, ырчылардын көбү акыл чабыты кенен, баардык баалуулуктарга карата ой-жүгүртүүсү мыкты устаттар болгондуктан шакирттерине айткан, элге нуска кылган ырлары менен жаштарды жакшы жүрүм-турумга үндөп, элдик таалим тарбиянын негиздерин жайылта алат;

Бешинчиден, акындар көпчүлүктүн алдында кезек менен алым сабак айтышып, кези келгенде бирин-бири мактап ырдап, ыгына жараша кордошуп, сатиралуу, юморлуу саптарды аткарышып, актёрдук милдетти да аркалашкан. Бул касиет айтыштардагы драманын элементтери бар экендигинин негизги белгиси.

Дүйнө элдеринин ырчы, акын, шайырларынын атоолоруна көз жүгүрткөнүбүздө да, кыргыз акын, ырчыларынын чыгармачылык өзгөчөлүгүнө көз салганыбызда да төкмө ырчылык менен айтуучулук бирин, экинчисинен айрып алгыс сапатка ээ экендигинин белгиси – импровизация (төкмөлүк). Бирок ошондой болсо да өнөрдүн жеке мүнөздөрүнө ылайык өзгөчөлүү айрым белгилерди байкоого болот. Башкача айтканда чыгармачылыкка жаңы келген жаш талапкердин эл ичинде мурдатан айтылып жүргөн эпикалык мурастарды жаттап, үзүндүлөрдү айтуусу аркылуу чыгармачылык жолун такшалтуу, ырчылыктагы салттуу формулаларды калыптандыруу, тилин жатыктыруу сындуу импровизациялык (төкмөлүк) көндүмдөр аркылуу айтуучулук калыптанганбы же чыгармачылыгы калыптанып, такшалып, импровизаторлук бийик чекке келгенде эпикалык чыгармаларды аткаруу менен айтуучулук көндүмдөр калыптанганбы? Мына ушунун өзү бүгүнкү күнү тактай турган чоң маселе?

Себеби, жогортон белгилегендей, айтуучулук өзү импровизациялык өнөрдүн бийик чеги болгон ырчылык (акындык) өнөрдүн бир салаасы болсо, ошол эле учурда Чоңду ырчы "...чыгармачылыгы адеп башталышында өзүнчө "Манас" айтып, кыйла манасчыларга жолугуп, "Манаска" катуу ыктап [2]" жүргөнү. Найманбай өз заманынын мыкты манасчысы катары "Таластын" көрүнүшү, "Манастын күмбөзү" тууралуу айткандары, Сыргак, Каныкей, Алмамбет, Аккула, Сарала сындуу кейипкерлерди өзгөчө сүрөттөөсү, кийинки эле акындарды алсак Э.Иманалиевдин бала күнүндө "Манас" эпосунун көк китебин таап алып, аны жанындай көрүп, окуп, айтып жүрүп чыгармачылыкка келсе. Шекербек Адыловдун атасы ар дайым элдик эпосторду окутуп, жаттатып, эл арасында айттырып жүрүп, ырчылыкты жолуна түшкөн эскерүүлөрүнө таянсак элдик мурастарды айтуу, үйрөнүү, окуу ырчылыкка келүүгө база, таяныч болуп бергенин көрөбүз. Башкача айтканда чыгармачылыкка талапкерге импровизациялык өнөрдүн калыптанышына негиз болуп берет. Бул процессте көңүл коюу, таасирленүү, тууроо процесстери алдыга чыгат.

Ошол эле учурда айтуучулук өнөрдүн калыптанышында да импровизация (төкмөлүк) негизги таяныч, база болуп берери да айтылат. Айтуучулардагы импровизациялык өнөрдүн даражасына ылайык айтуучулуктун деңгээлин Гарвард университетинин профессорлору Милмен Перри, Альберт Лорд [3] үч баскычта (1-угуучу, 2-үйрөнгөндөрүн кандай болсо ошондой, айрым кошумчалары менен аткаруу, 3-өз алдынчалыкка өтүү) карайт. Эпос таануу боюнча ири адис В.В.Жирмунский да ушул пикирде [4]. Орус былиналарын талдоого алуу менен көрүнүктүү окумуштуу А.М.Асхатова айтуучуларды үч баскычка [5] бөлөт: 1) Айтуучу – таратуучу. Уккан, көргөн, чыгармасын ошол калыбында элге жайылтат. 2) Айтуучу – бул негизги өзөк окуяларды сактап, бир аз өзгөртүү киргизүү менен аткаруучулар. 3) Айтуучу – импровизаторлор. Бул учурда мазмун, формалык, аткаруу ыкмаларына кадимкидей жаңылык киргизип, өз алдынча жаңычыл версия, варианттарды жаратат. Бул жетилген учур катары сапатталат. Буга Эсенаман ырчынын “Манас”, “Семетей”, “Кожожаш”, “Олжобай менен Кишимжан” эпосторун айтышын. Мындан улам К.Мифтков жомокчу акындардын тизмегине кошот. Сартбай Бөлөкбай уулу “Саринжи Бөкөй”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Кожожаш”, “Жаныш-Байыш”, “Ак Мөөр”; Калмырза “Ак Мөөр”, “Качкан кыз”, “Кыз Жибек”, “Муңдук Зарлык”, “Буудайык” чыгармаларын аткарышы, кийинки Токтогул, Калык, Сарыкунан, Осмонкул, Алымкул сындуу ырчылардын ырчылык менен айтуучулукту айкалыштырып, өздүк варианттарын жаратышынан көрүнөт. Ушул эле калыптанууну А.Обозканов “жол таануу”, “үйрөнүү”, “калыптануу” [6] баскычтарынан турарын белгилейт. Демек, импровизациялык өнөрдү (ырчылыкты) калыптандырууда айтуучулук негиз болуп берсе, ошол эле учурда бийик даражага көтөрүлгөн чыгармачылык импровизация эпикалык мурастарды айтуучулардын чыгармачылык даражасын аныктоодо башкы критерий болуп, айтуучунун жекелик мүнөзүн аныктоочу өзгөчөлүк катары алынат. Демек, айтуучулук менен импровизациянын карым катышын 2 багытта кароого болот.

Жыйынтыктар:

1. Ырчылык өнөрдө бийик импровизацияны калыптандыруу үчүн элдик мурастарды аткаруу аркылуу жаттоо, туруктуу формулаларды эске тутуу, тилди жатыктыруу, эл алдында аткаруу көндүмдөрүн калыптандыруу процесстери жүрөрү белгиленген;
2. Калыптанган айтуучу болуу үчүн импровизаторлук (төкмөлүк) өнөр бийик деңгээлде калыптануусу кажет. Бул айтуучулук менен төкмөлүктүн карым катыштагы маселе экендигин ачыкталган.

Адабияттар тизмеси:

1. Манас энциклопедиясы. – Бишкек, 1995, 105 б.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 5-том – А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек, 2012. – 206 б.
3. Лорд, А. Сказитель [Текст] / А. Лорд. – М.: Восточная литература, 1994. - С. 33-37.
4. Жирмунский, В.В. Узбекский народный героический эпос [Текст] / В. В. Жирмунский, Х. Т. Зафиров. – Москва, 1947. - С. 36-37.
5. Асхатова, А.М. Былины Севера [Текст] / А.М.Асхатова. – Москва, 1938. - Т.1.- 103с.
6. Обозканов, А. Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары, синкертүү табияты [Текст] / А.Обозканов. – Бишкек, 200 б.

DOI:10.54834/16945220_2023_3_145

Поступила в редакцию: 29.10.2023 г.